

Гуменюк Т.І.

Проблема “возз’єднання” Західної України з Українською РСР у сучасній історіографії

Початок Другої світової війни став часом кардинальних політичних і соціальних перетворень у Західній Україні, спричинених геополітичною ситуацією в Центральній і Східній Європі. Як відомо, західноукраїнські землі були одним із головних об’єктів торгу при розподілі території Польщі згідно статей додаткових таємних протоколів до угод між Німеччиною та СРСР від 23 серпня та 28 вересня 1939 року.

Після вересневих подій 1939 року відбулося приєднання західноукраїнських земель до Радянської України. Тогочасні політики та історики оцінили цей факт як здійснення одвічної мрії багатьох поколінь трудящих західноукраїнських земель до возз’єднання в єдиній Українській РСР. Прихід Червоної Армії трактувався ними не інакше як “визвольний”. І він мав на меті, як сказано у ноті радянського уряду, врученій польському послу в Москві 17 вересня 1939 року, “...взяти під захист життя і майно населення Західної України і Білорусії”, не допустивши тим самим уже на початку Другої світової війни окупації краю німецько-фашистськими військами¹.

Радянською історіографією та партійною пропагандою використовувались винятково ідеологеми “визволення” та “возз’єднання”. Про це свідчать вже перші опубліковані праці з даної проблематики². Події 1939 року на західноукраїнських землях радянськими істориками розглядались на основі марксистсько-ленінської методології з її класовим підходом до подій і явищ минулого.

У післявоєнний період опубліковано цілий ряд праць про “визвольну місію” Червоної Армії, яка принесла “пригнобленому” народові свободу і визволення від іноземного ярма, про боротьбу “трудящих” Західної України за возз’єднання з Українською РСР³. Їх автори керувалися терміном “возз’єднання”. На їх погляд, віковічне прагнення українського народу здійснилося у 1939 році. Ним вони пояснювали злиття в єдине ціле двох частин України завдяки вмілій політиці керівництва СРСР. У працях науковців УРСР багато уваги приділено встановленню політичної системи радянського зразку. “Возз’єднання” західноукраїнських земель подається як акт, який втілював мрії “трудящих” Західної України. Практично в усіх працях робиться спеціальний наголос на ентузіазмі населення Західної України і його допомозі “визволителям”, наводиться безліч прикладів⁴.

Радянська історіографія строго замовчувала негативні наслідки “золотого вересня” для населення Західної України. Питання про масові примусові переміщення населення із Західної України і Західної Білорусії у 1939–1941 роках не випадково не обговорювалися в колишньому СРСР. Факт цей довго замовчувався і залишався “білою плямою” в історії.

Радянська система не заохочувала дослідження етнонаціональних процесів у західноукраїнських землях після їх приєднання до УРСР. Від істориків радянського періоду вимагалось лише доведення історичної обумовленості, справедливості та закономірності акту “возз’єднання західноукраїнських земель з УРСР”.

Відомо, що аж у 80-х роках ХХ століття розпочинається дослідження осінніх подій 1939 року в Західній Україні та в УРСР у контексті аналізу усього комплексу зовнішньополітичних проблем цього регіону та інших українських територій. Тому метою даної статті є дослідження дискусії у сучасній історіографії щодо “возз’єднання” чи “приєднання” Західної України.

М. Швагуляк вказував, що починати аналіз подій слід від Мюнхенської змови (29–30 вересня 1939 року), оскільки остання викликала злам договірно-правової системи у Центральній Європі і привела до зростання міждержавних і між національних конфліктів у регіоні.

Зрозуміло, що до проголошення державної незалежності України питання зовнішньополітичної історії, зовнішньополітичних потреб та інтересів української еліти, українське питання в європейських і світових міжнародних відносинах не могли бути об’єктивно висвітлені історичною наукою.

Зовсім під іншим кутом зору розглядали події 1939 року на західноукраїнських землях українські історики діаспори, у працях яких, слово “возз’єднання” західноукраїнських земель з Українською РСР не вживається. Натомість для означення згаданих подій використовуються терміни “включення”, “прилучення”, “приєднання”, “окупація”, “анексія”, навіть “злука” тощо⁶. Наприклад, українець з Канади М. Садовський писав, що “...СРСР прилучив до себе всі ті українські та білоруські землі, що були під Польщею. Для українців це був перехід із однієї тюрми до другої”⁷.

У збірнику за редакцією М. Рудницької стверджувалося, що більшовики влаштували на наших землях пародію плебісциту, яка нібито мала вирішувати питання про те, яку державну владу “звільнений” народ Західної України хоче в себе встановити⁸.

У руслі досліджуваної проблематики науковий інтерес представляють статті Д. Злепко⁹ та В. Федоровича¹⁰. Так, зокрема, В. Федорович розкриває основні напрями політики більшовиків на Західній Україні після “формального її прилучення до УРСР”.

Цікаві твердження ми знаходимо у публікації С. Горак¹. Автор вперше використав неопубліковані протоколи Української Національної Ради у Львові. Аналізуючи становище західноукраїнських земель і Буковини, які опинилися в складі СРСР в 1939 і 1940 роках, дослідник відзначає, що

порівняно із Східною Україною тут ще більше категорична відмова лояльності разом із засудженням гнобительського режиму були продемонстровані в усіх стадіях війни¹².

Історики діаспори твердили, що радянська влада штучно і насильно нав'язана населенню західних областей України з допомогою Червоної Армії. При цьому часто події 1939 року протиставляються Акту Злуки 22 січня 1919 року, який трактується як єдино правова основа і реалізація істинно демократичного возз'єднання українських земель.

У 90-х роках ХХ століття були опубліковані раніше невідомі чи недоступні історичні джерела, які дали підстави дослідникам внести суттєві доповнення до загальновідомих фактів, уточнити, а то й кардинально переглянути оцінку подій того часу в контексті розвитку новітнього історичного процесу.

З точки зору сьогодення — в одній події у вересні 1939 року злилися два протилежних історичних дійства: з одного боку — реалізація прагнень багатьох поколінь про зосередження в єдиній державі всіх етнічних українських земель; з іншого — брутальне нехтування нормами міжнародного права, неприхована агресія, яка зустріла неприхильне ставлення з боку західних держав.

Однією з перших вдалих спроб в сучасній українській історіографії висвітлити події вересня 1939 року на західноукраїнських землях є дослідження О. Рубльова та Ю. Черченка¹³. Показано суперечливість та болісність процесу інтеграції Західної України в радянську суспільну систему. Робиться наголос на тому, що мрія про возз'єднання стала реальністю, але реальністю з обличчям сталінщини¹⁴.

Конкретно-історичний матеріал новітніх публікацій переконливо засвідчує, що західноукраїнське населення в більшості випадків щиро вітало Червону Армію як визволительку від польського гноблення, не знаючи, що одна окупація змінюється іншою. Так, зокрема, львівський дослідник М. Чоповський у своїх працях наголошує, що возз'єднання

українських земель з одного боку об’єктивно відповідало віковичному прагненню українського народу до незалежності і соборності, а з іншого — акт так званого возз’єднання відбувся практично без участі українського населення і був наслідком змови двох диктаторів — Сталіна і Гітлера, для яких національні інтереси українського народу служили тільки прикриттям їхніх політичних розрахунків¹⁵.

На сьогоднішній день єдиною узагальнюючою працею, в якій розглядаються маловідомі сторінки історії Західної України 1939 року є монографія М. Литвина, О. Луцького і К. Науменка¹⁶. Історики відзначають, що приєднавши землі Західної України до СРСР, тоталітарний режим не враховував ні об’єктивних соціально-економічних умов, ні інтересів і традицій місцевого населення. Форсоване інтегрування Західної України до системи “казарменого соціалізму”, що панував в СРСР, супроводжувалося небаченими репресіями, порушеннями законів і прав людини, глибокими соціальними, економічними, духовними деформаціями¹⁷.

Слід зазначити, що й досі відбуваються дискусії щодо оцінки події приєднання західноукраїнських земель до Української РСР. Даючи оцінку приєднанню Західної України до СРСР, П. Брицький зазначає, що незважаючи на злочини тоталітарного сталінського режиму, сам факт об’єднання українських земель заслуговує позитивної оцінки¹⁸. У своєму дослідженні П. Брицький вперше порушує проблему радянсько-польських військових дій 1939 року. Історик зазначає, що цей конфлікт слід називати війною¹⁹.

У 1990 році вийшла стаття київського історика Ю. Курносова²⁰, в якій автор при висвітленні проблеми “возз’єднання” західноукраїнських земель з УРСР дотримується традиційних для радянської історіографії поглядів про боротьбу трудящих мас за соціальне і національне визволення, визвольний похід Червоної Армії на територію Західної України²¹.

Працюючи в умовах, коли були відкриті можливості для об’єктивного аналізу запровадження радянської суспільної

моделі на Західній Україні в результаті приєднання її до СРСР та для співставлення різних, часто протилежних, оцінок цього процесу, В. Ковалюк прийшов до висновків, що режим, який функціонував в Західній Україні з вересня 1939 року по червень 1941 років, не носив спеціально окупаційного характеру, а був аналогічним до системи і способу здійснення влади в цілому СРСР чи будь якому регіоні²². У наступних публікаціях на основі глибокого аналізу документів і матеріалів, В. Ковалюк по-новому підходить до характеристики темпів і методів радянської суспільного життя населення західноукраїнських земель, їх ставлення до органів влади, економічні, духовні й психологічні аспекти і наслідки тоталітарної політики.

Б. Ярош характеризує основні напрямки політики радянського уряду на приєднаних землях до Української РСР у 1939 році.²³

Проблеми “возз’єднання” розглядалися також в працях І. Ільюшина та С. Кульчицького²⁴. Ними всебічно проаналізовано дипломатичні, міжнародно-політичні аспекти проблеми, роль, місце і значення українського питання в міжвоєнний період, напередодні та на початковому етапі Другої світової війни. Зокрема, С. Кульчицький відмічає, що возз’єднання Західної України з УРСР одночасно означало її приєднання до тоталітарної наддержави. На нові області УРСР поширилися існуючі в Радянському Союзі порядки. Складовою частиною радянської держави був державний терор, здійснюваний у страхітливих масштабах²⁵.

Аналізуючи події 1939 року на західноукраїнських землях, А. Трубайчук теж приходять до подібних висновків²⁶. Так за його словами, після приєднання Західної України до УРСР, “українське питання” перетворилось у внутрішню проблему Радянського Союзу, скоріше у проблему органів внутрішніх справ²⁷.

Як відомо, в перші дні і тижні після окупації Червоною Армією Східної Галичини і Волині представники всіх верств

українського суспільства співпрацювали з органами радянської влади. Але ситуація швидко змінилася. Радянська влада швидко зрозуміла глибоке прагнення західних українців до самостійницького життя, і почала всілякими засобами боротися з ними. Це відбилося, передусім, на організованій мережі ОУН, яка на території Східної Галичини опинилася у надзвичайно складному становищі. Арешти, депортації охопили все населення Західної України. Цей процес відображено у працях сучасних українських дослідників І. Андрухів²⁸, І. Біласа²⁹, М. Бугая³⁰, В. Нікольського³¹ які розкрили жахливу картину політичних репресій на західноукраїнських землях у 1939–1941 роках, з’ясували і оприлюднили кількість репресованих. У своїх дослідженнях науковці висвітлили національні аспекти в тотальних переслідуваннях, з’ясували реальну соціальну спрямованість репресій у різні періоди діяльності органів держбезпеки.

Джерельну базу дослідження В. Нікольського склали документи статистичної звітності ГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ, що зберігаються в Державному архіві Служби безпеки України. Дослідник приходять до висновку, що саме приєднанням Західної України до СРСР та відповідною чисткою цієї території органами держбезпеки, пояснюється ситуація, що українці були на другому місці серед заарештованих у 1939 році після поляків³².

Слід зазначити, що в історичних дослідженнях радянського періоду обминалося питання про згубний вплив сталінської репресивної політики та терору на моральний, матеріальний та оборонний потенціал суспільства під час Другої світової війни.

Працюючи в умовах незалежної України, історики мають змогу звертатися до розкриття проблем, які до останнього часу залишалися “білими плямами” у вітчизняній історіографії подій 1939–1941 років.

Так, праці В. Сергійчука містять глибокий науковий аналіз подій 1939–1941 років на Західній Україні³³. Користуючись

новими архівними матеріалами, автор висвітлює основні напрямки польської політики у 1939–1941 роках, характеризує український самостійницький рух у Західній Україні. Він зазначає, що польська верхівка вже з перших днів більшовицької окупації 1939–1941 років зайняла вороже ставлення до українського визвольного руху і української державної проблеми і в такому дусі наставила загал польського громадянства³⁴. В. Сергійчук у своєму дослідженні подає різні аспекти наслідків так званого визвольного походу Червоної Армії 17 вересня 1939 року. Зокрема, він повідомляє, що Польща була захоплена зненацька, тому й не змогла посправжньому подати свій голос протесту на виборах до так званих Українських Народних Зборів, які відбулися 22 жовтня 1939 року.

Актуальними серед сучасних істориків є проблема українсько-польських стосунків на початку Другої світової війни.

У новітніх дослідженнях розкривається ряд проблем, які були пов'язані із приєднанням західноукраїнських земель до УРСР. Сучасні науковці почали досліджувати історію та діяльність польського підпілля на території Західної України у 1939–1941 роках. Практично першим почав комплексно досліджувати польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях у вересні–жовтні 1939 року А. Руккас³⁵.

Аналізуючи українське питання напередодні та на початковому етапі Другої світової війни, Ю. Сливка у своєму дослідженні прийшов до висновків, що акт об'єднання Західної України та Північної Буковини з Україною був знаменною акцією українського народу в його нелегкій історії. Нею започатковано процес об'єднання земель України, що мало винятково важливе значення для встановлення її західних кордонів після Другої світової війни та боротьби за державну незалежність у наступні десятиліття³⁶.

По-новому формулюють актуальні наукові проблеми з історії Другої світової війни, а саме події 1939 року на Західній Україні М. Коваль³⁷, Я. Дашкевич³⁸. Простежуючи історію польсько-українських відносин у ХХ столітті, Я. Дашкевич наводить основні принципи цих відносин на початку Другої світової війни, аналізуючи міжнаціональні взаємини.

Характеристика сучасної історіографії історії Західної України 1939 року буде неповною без аналізу праць дослідників української діаспори, які побачили світ в 90-х роках ХХ століття. В цьому контексті нашої уваги заслуговують публікації В. Косика, О. Субтельного³⁹.

Зокрема, В. Косик на сторінках своєї монографії розповідає про більшовицьку “анексію” Західної України. Особливе місце належить суспільно-політичним процесам у Західній Україні після приєднання її до СРСР. О. Субтельний у своїй праці пише: “Включення Західної України до складу Української РСР, без сумніву було подією великої історичної ваги, оскільки вперше за багато століть українці з’єдналися в межах однієї державної структури. Але через свою обмежену тривалість це насильне об’єднання не спричинило глибоких змін ні в Західній Україні, ні в Радянській Україні. І все ж воно мало великий вплив: перше знайомство з радянською системою виявилось для західних українців, в основному, негативним досвідом, в результаті якого багато з них дійшли висновку, що “більшовицької влади слід уникати будь-якою ціною”⁴⁰.

У своїх працях вчені післявоєнного періоду і практично аж до кінця 80-х років висвітлювали в основному “визвольний” похід Червоної Армії та “боротьбу трудящих за своє соціальне і національне визволення”. Приєднання західноукраїнських земель до Української РСР зображалося істориками радянського періоду тільки як “возз’єднання” всіх українських земель.

В умовах суверенної України дослідники розкрили ряд проблем історії Другої світової війни, які залишили поза увагою радянські історики.

Таким чином, в сучасній українській історіографії проблема “возз’єднання” не втратила своєї актуальності. Оцінки вітчизняних істориків подій 1939 року відрізняються від однозначних схвальних, що звучали у радянський час. Визнаючи певний позитив в об’єднанні всіх українських земель в єдиній державі, українські дослідники об’єктивно і критично висвітлюють події пов’язані з “радянізацією” західних областей України, змальовуючи при цьому чисельні факти репресій, переслідувань діячів українського національно-визвольного руху і греко-католицької церкви, що мали місце в той час.

Примітки:

¹ Внешняя политика СССР: Сборник документов. – Т. IV. – М., 1946. – С. 448

² *Бриль М.* Освобожденная Западная Украина. – М., 1940. – 32 с.; *Вірон Л., Поляков І., Яценко О.* Визволителі. – К., 1940. – 64 с.; *Клоков В.Я.* Великий освободительный поход Красной Армии. (Освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии). – Воронеж, 1940. – 48 с.; *Минаев В.* Западная Белоруссия и Западная Украина под гнетом панской Польши. – М., 1939. – 48 с.; *Трайнин И.* Национальное и социальное освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии. – М., 1939. – 80 с.; Як це було. Епізоди героїчного визволення народу Західної України. – К., 1939. – 49 с.

³ *Білоусов Т.С.* Возз’єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. – К., 1951. – 166 с.; *Бабій Б.М.* Возз’єднання Західної України з Українською РСР. – К., 1954. – 193 с.; *Герасименко М., Дудикевич Б.* Боротьба трудящих Західної України за возз’єднання з Радянською Україною. – К., 1960. – 221 с.; *Ковальчак Г.І., Сливка Ю.Ю., Чугайов В.П.* Подія великого історичного значення. – К., 1979. – 220 с.; *Івасюта М.К., Сливка Ю.Ю., Стеблій Ф.І.* В сім’ї вольній, новій (До 40-річчя

возз’єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною). – К., 1979. – 48 с.

⁴ *Гайковський М.І., Слободян М.І.* Зустріч і всенародна підтримка Червоної Армії трудуцями Західної України у дні визволення (вересень 1939 рік) // Український історичний журнал (далі — УІЖ). – 1979. – № 6. – С. 34–42.

⁵ *Швагуляк М.* “Українська карта”: Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни // Дзвін. – 1990. – № 7. – С. 83–85.

⁶ Західня Україна під большевиками IX. 1939. – VI. 1941. Збірник за ред. Мілени Рудницької. – Нью-Йорк, 1958. – 494 с.; Злочини комуністичної Москви в Україні (в літі 1941 р.). – Нью-Йорк, 1960. – 86 с.; *Зленко Д.* Значення сталінсько-гітлерівського пакту для сучасної України // Вісті комбатанта. – 1989. – Ч. 4 (162). – С. 27–32.; *Книш З.* З таємних документів польської окупації Західної України. – Торонто, 1983. – 288 с.; *Німчук І.* 595 днів советським в’язнем. – Торонто, 1950. – 235 с.; *Прокоп М.* Україна і українська політика Москви. – Мюнхен, 1956. – 176 с.; *Федорович В.* Світова преса про першу більшовицьку окупацію Західної України (вересень 1939 — червень 1941) // Вісті комбатанта. – 1987. – Ч. 4 (150). – С. 29–40.; *Яхненко Н.* Від Бюра до Бригідок. Трохи спогадів з 1939–1941 років. – Львів – Бера ля. Мюнхен, 1986. – 263 с.

⁷ *Садовський М.* Дорога до миру й добра. – Саскатун, 1961. – С. 268.

⁸ Західня Україна під большевиками IX. 1939 – VI. 1941. Збірник за ред. Мілени Рудницької. – Нью-Йорк. – 1958. – С. 53.

⁹ *Зленко Д.* Значення сталінсько-гітлерівського пакту для сучасної України // Вісті комбатанта. – 1989. – Ч. 4 (162). – С. 29.

¹⁰ *Федорович В.* Світова преса про першу більшовицьку окупацію Західної України (вересень 1939 – червень 1941) // Вісті комбатанта. – 1987. – Ч. 4 (150). – С. 35.

¹¹ *Горак С.М.* Українці і Друга світова війна // Український історик. – Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1979. – Ч. 1–4 (61–64). – С. 21–41.

¹² Там само. – С. 31.

¹³ *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина. –К., 1990. – 58 с.; Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.) // УІЖ. – 1991. – № 5. – С. 17–28.

¹⁴ Там само. – С.17.

¹⁵ *Чоповський М.Ю.* Голгофа Західної України (Злочинна діяльність окупаційних режимів проти населення західноукраїнських земель та його боротьба за волю і незалежність 1920–1953 рр.). – Львів, 1996. – 140 с.; *його ж:* Криваві події на Західній Україні. Національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях в 1920–1953 рр. – Львів, 1998. – 235 с.

¹⁶ *Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.С.* 1939. Західні землі України. – Львів, 1999. – 152 с.

¹⁷ Там само. – С. 144.

¹⁸ *Брицький П.П.* Україна у другій світовій війні (1939–1945 рр.). – Чернівці, 1995. – С. 27.

¹⁹ Там само. – С. 19.

²⁰ *Курносів Ю.О.* Возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР // УГЖ. – 1990. – № 2. – С. 80–87.

²¹ Там само. – С. 80–83.

²² *Ковалюк В.Р.* Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку Другої світової війни (вересень 1939 — червень 1941 рр.). Автореф. дис. канд. істор. наук. – Ужгород, 1994. – С. 10.

²³ *Ярош Б.О.* Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995. – 171 с.

²⁴ *Львюшин І.* Армія Крайова й українсько — польське протистояння в Західній Україні 1939–1945 рр. в світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошук: Міжвід. збірник наукових праць. – 2002. – Вип. 6. – С. 90–101; *Кульчицький С.* Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 80–96.

²⁵ *Кульчицький С.* Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 95.

²⁶ *Трубайчук А.* Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1918–1945 рр.) // Київська старовина. – 1996. – № 2–3. – С. 104–118.

²⁷ Там само. – С. 113.

²⁸ *Андрухів І.* Більшовицькі репресії на теренах Західної України: 1939–1941 рр. // Розбудова держави. – 1995. – № 12. – С. 47–50.

²⁹ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х книгах. Кн. 1. – К., 1994. – 432 с.; Кн. 2. – 688 с.

³⁰ Бугай М. “За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...” Про депортацію населення з України у 30–40-і роки. – К., 1992. – 47 с.

³¹ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – 623 с.

³² Там само. – С.354.

³³ Сергійчук В. Український національний самостійницький рух у Західній Україні в 1939–1945 рр. // Україна–Польща: важкі питання. – Варшава, 1998. – С. 67–85.; його ж: Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. – К., 2003. – 575 с.; його ж. Правда про “золотий вересень 1939-го. – К., 1999. – 128 с.

³⁴ Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. – К., 2003. – С. 542.

³⁵ Руккас А.О. Участь українців — контрактних офіцерів польської армії у вересневій кампанії 1939 р. // Київська старовина. – 2002. – № 3. – С. 90–102.

³⁶ Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правий аспекти// Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 3–4. – Львів, 1997. – С. 18.

³⁷ Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. – К., 1994. – 57 с.; його ж: Друга світова війна і Україна (1939–1945): Історіософські нотатки. – К., 1999. – 75 с.

³⁸ Дашкевич Я. Шляхи подолання стереотипів. Перешкоди нормалізації польсько – українських взаємин: українська точка зору // Вісті комбатанта. – 1993. – Ч. 5–6 (185). – С. 61–67.

³⁹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж–Нью-Йорк–Львів. – 1993. – 658 с.; Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1992. – С. 394–395.

⁴⁰ Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1992. – С. 394–395.